

март 1997.

ЈЕВАНЂЕЉСКИ РЕЧНИК СРПСКЕ РЕДАКЦИЈЕ
— PRO ET CONTRA —

Почеци старословенске (црквенословенске) лексикографије, у данашњем смислу, падају у другу половину 19. века, мада је неких покушаја било и раније. Откривање, сакупљање и објављивање старих словенских рукописа омогућило је и проучавање њиховог језичког и текстолошког састава. Лексика је имала посебног значаја. Прикупљена тако из рукописа разног садржинског састава, она се и почела систематизовати у облику посебних речника. Споменућемо само најважнија таква лексикографска остварења. Као први значајан речник из средине 19. века свакако је Востоковљев *Словарь церковнославянского языка* (Санкт-Петербург, 1858–1861), који садржи 22000 речи из 130 рукописа X–XIII века, са грчким и латинским еквивалентом. У основи су му руски црквенословенски споменици. Недуго иза овог речника излази у Бечу (1862–1865) чувени Миклошичев *Lexicon palaeoslovenico–graeco–latinum*, који се базира на разним споменицима, глагољским и ћирилским, у временском дијапазону од X па готово до XIX века. (Истина, Миклошич је и раније урадио један лексикон, који је претходно овоме, а који је садржавао само стрсл. одреднице из 27 извора и њихове грчке и латинске еквиваленте. То је *Lexicon linguae slovenicae veteris dialecti*, Беч 1850.) Миклошич је у свој речник у потпуности укључио и Востоковљев Речник, као и претходна слична дела, нпр. Алексејевљев *Церковный словарь или истолкование речений словенских древних* (Москва, 1773–1776), те II Одељења Императорске Академије *Словарь церковнославянского и русского языка* (Санкт-Петербург 1847). Међутим, ни у једном ни у другом речнику није раздвојено и разлучено оно што је припадало тзв. класичним старословенским споменицима, насталим до XII века, од онога што припада редакцијским. Ипак, оба речника имају свој значај, нарочито Миклошичев, који и до данас остаје ненадмашан у целини узевши, а и незаобилазан.

Из XIX века помена је вредан још један речник, и то са нашег терена, који садржи и црквенословенску лексичку грађу, мада не строго узевши. То је Даничићев *Рјечник из књижевних старина српских* (Бео-

град 1863–1864). С краја XIX и почетка XX века је речник И. И. Срезњевског *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам* (Санкт-Петербург, 1893–1906, допуне 1912). Овде бих желео истаћи и Дјаченков *Полный церковно-славянский словарь* (Москва, 1899), који садржи око 30000 речи, те посебно Гилдебрантов *Справочный и объяснительный словарь к Новому завету* (Петроград, 1882–1885), који је и нека врста конкорданце Новог завета.

Сви ови речници незаобилазни су у раду оних који се на било који начин баве старим словенским писаним наслеђем. Међутим, они су у многим стварима и превазиђени, мада још увек и ненадоместиви. Ипак, ти су речници настали у другој половини XIX века, па се од тада до данас много тога променило како у лексикографији тако и у броју новооткривених споменика, класичностарословенских и редакцијских.

Потреба за једним правим старословенским речником осећала се током времена. Двадесетих година овога века у Прагу се дошло на идеју да се почне припремати један старословенски речник у правом смислу речи. Била је то замисао Вацлава Вондрака, коју је наставио Милош Вајганд, да би се тек 1943. године почело са њеном реализацијом. Наиме, те је године, под руководством Јозефа Курца, почела организована ексцерпција лексичке грађе старословенских и њима по архаичности најближих редакцијских споменика. У току више година ексцерпторског рада формирана је импозантна картотека од око 2 милиона листића ексцерпираних из 86 рукописа, старословенских у класичном смислу и њима најближих из чешке, хрватске, српске, руске, бугарске и македонске редакције. Тако се у Прагу појавила 1958. године прва свеска *Slovník-a jazyka staroslověnského*, чија је реализација при крају. То је до сада најпотпунији, најсадржајнији и најбољи старословенски речник, који садржи лексику од краја X па до краја XVI века, која одражава стање старословенске епохе. Његов синопсис је, да тако кажемо, једнотомник недавно објављен у Москви (1994) *Старославянский словарь* (по рукописам X–XI веков), под редакцијом Р. М. Цејтлин, Р. Вечерке и Е. Блахове, а који су урадили, на основу прашког ексцерпираног материјала, Е. Блахова, Р. М. Цејтлин, С. Херодес, Ј. Панцорова и М. Бауерова. То је до сада једини прави старословенски речник, јер се базира искључиво на грађи 18 старословенских споменика (12 глагољских и 6 ћирилских). Истина, пре њега и пре почетка излагања прашког *Slovník-a Л. Садник* и Р. Ајдетмилер објавили су 1955. године *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*. Међутим, он нема ону ширину какву има московски једнотомник.

Исте године када је у Прагу изишла прва свеска *Slovník-a* у Москви се одржавао IV међународни конгрес слависта. На том конгресу је одлучено да се почну припреме за израду Речника црквенословенског језика свих редакција старословенског језика (руске, бугарске, српске, македонске, чешке, хрватске, те румунске), који би се на неки начин надовезивао на прашки *Slovník*. Тај би речник одражавао даљу етапу раз-

витка старословенског језика и обухватао би што је могуће шири круг тематике писаног наслеђа, а диференцирао би регионалне карактеристике. Формирана је и међународна комисија, а такође и националне комисије. Међутим, и поред текста нацрта за такав речник, који је израдио Ф. В. Мареш (cf. *Návrh přípravných prací pro slovník jazyka církevněslovanského*, Праг 1962), и одржавања неколико састанака Међународне комисије у Загребу и Софији 1963. године, те у Москви 1966 (cf. *Slovo* 13 (1963), *Вопросы языкознания* 1966/5), до заједничког пројекта није дошло из разноразних разлога. На састанку у Москви предложено је националним комитетима да прикупљају грађу за редакцијске црквенословенске речнике, с тим што би други листић био резервисан за општу картотеку.

У ондашњој Југославији одлуке Међународног комитета најпре су почеле да се реализују у Загребу, где је већ раније у Старославенском институту, који је основан 1950. године, постојао пројекат израде речника хрватског глагољских споменика. Тамо већ 1959. године почиње ексерпција на принципима прашког *Slovník*-а за општи црквенословенски речник под редакцијом Вј. Штефанића и Ј. Хама. Када се одустало од општег речника, припреме су усмерене на редакцијски речник. Тако се 1991. године појавила прва свеска *Рјечника црквенославенскога језика хрватске редакције* (Увод), 1992. године друга свеска, 1993. трећа (cf. мој приказ у *Јужнословенском филологу* LI, стр. 363–367), 1994. четврта, а 1995. године и пета свеска. Излажење овог првог редакцијског речника се наставља.

Године 1963. у Институту за македонски јазик у Скопљу, а под руководством Р. Угринове, почео је рад на прикупљању грађе из рукописа македонске редакције. Прво су ексерпирани библијски текстови, те се 1985. године појавио *Индекс кон Речником на македонскије библиски ракойиси*.

У Бугарској се овоме пројекту пришло на другачији начин. Тамо је била у плану израда историјског речника, али се није одустало ни од израде речника старобугарскога језика (овде у значењу старословенског). Тако се 1985. године у Софији појавио уводни том будућег старобугарског речника *Сѣбаробългарски речник. Въстанителен том*, који би требало да садржи лексику старословенских кодекса и епиграфских натписа X–XI века.

И у Русији се старо писано наслеђе нешто другачије обрађивало и обрађује. Тамо се приступило обради старе лексичке грађе у два правца. С једне стране, ради се на пројекту *Словарь русского языка XI–XVII веков* (о чему је Г. А. Богатова дала исцрпан приказ рада у чланку *От исторического словаря к исторической лексикологии русского языка*. К 20-летию издания «Словаря русского языка XI–XVII вв.»), Опыт автореферата, објављено у *Јужнословенском филологу* LI, стр. 305–317). С друге стране, у новије време се реализује пројекат израде речника и старорускога језика *Словарь древнерусского языка XI–XIV веков*. Међу-

тим, ти речници не садрже лексику из црквено-канонске литературе, Старог и Новог завета. Та је лексика остављена за посебан речник црквенословенског језика руске редакције.

У Београду се прикупљању црквенословенске грађе приступило тек 1969. године, једанаест година после московског Конгреса слависта. При Институту за српскохрватски језик тада је формиран пројекат за црквенословенски речник српске редакције. Бригу око ексерпције старих српских рукописа преузео је Д. Богдановић. Почело се са ексерпцијом Мирослављевог јеванђеља (скраћеница Мир), као најстаријег споменика српске редакције. Ексерпција је била тотална, тј. свака је реч била ексерпирана на два истоветна листића и један мали са грчком одредницом и словенским еквивалентом, без обзира на то колико се пута појављује у тексту. Листић је формиран по принципу ексерпције за прашки *Slovník*. Тај основни текст допуњаван је текстом којег нема у Мир из временски њему блиског Вукановог јеванђеља (скр. Вук). Будући да су та два јеванђеља по типу апракоси, изборна јеванђеља, јеванђељски текст који она немају употпуњен је текстом из Рашко-хиландарског четворојеванђеља, тетре, односно Хиландар 22 према Богдановићевом Каталогу ћирилских рукописа манастира Хиландара (скр. Рх, из друге четвртине XIII века), и то по истом принципу. На полеђини тако урађених листића исписиване су, нажалост, само лексичке разлике, различитости, варијанте, још из следећих апракоса: Црколез 1 (Црк, средина XIII в.), Хиландар 8 (Хил, трећа четвртина XIII в.), Гиљфердинг 1 (Гиљф, око 1284), Романово, Хиландар 9 (Ром 1337. г.), Стањевићево, Хиландар 14 (Стањ, трећа четвртина XIV в.), те из два рукописа јеванђеље-апостол: САНУ 2 (Акад, 1366/71. г.), Дечани 4 (Деч, друга четвртина XIII в.). У обзир су узета и следећа четворојеванђеља: Мокропољско (Мп, средина XIII в.), Богданово (Бд, крај XIII почетак XIV в.), Шишатовачко (Шч, крај XIII в.), Грујић 3-1-25 (Гр, последња четвртина XIII в.), Народне библиотеке Србије 643 (Нб, око 1300), Милутиново, Хиландар 1 (Мл, 1316. г.), Хиландар 12 (Хн, прва половина XIV в.), Душаново, Хиландар 15 (Дш, 1345. г.), Слечанско (Сл, средина XIV в.), Јакова Серског (Јк, 1354. г.), Патријарха Саве, Хиландар 13 (Св, 1354/75. г.), Монаха Григорија, Хиландар 11 (Гг, трећа четвртина XIV в.), Куманичко (Км, крај XV — почетак XVI в.) и Рујанско (Рн, штампано 1537. г.). Повремено се консултује и Хиландар 52 (Хл, јеванђеље са праксапостолом, последња четвртина XIII в.). Тако је створен један лексички фонд јеванђељских текстова српске редакције од краја XII до XVI века. После ексерпције јеванђељских текстова ексерпирано је истим методом и десет апостола.

Поставило се питање шта урадити са тако формираном грађом новозаветних текстова најрепрезентативнијих рукописа српске редакције. У картотеци је преко 100000 листића. Дошло се на идеју о изради једног јеванђељског речника српске редакције. Још 1977. године М. Пешикан и Н. Родић дали су један краћи прилог из евентуалног речника српских

јеванђељских текстова (*Огледи обраде речи у јеванђељском речнику српске редакције*, Јужнословенски филолог XXXIII, Београд 1977, стр. 165–171). После више година М. Пешикан је разрадио и израдио упутства за израду једног таквог речника. По тим упутствима смо почели у Одсеку за старословенски језик Института за српски језик САНУ радити на таквом речнику. Урађена су слова А и Б, а раде се слова В, Г, Д и Е. Да бих показао део поступка у обради лексема за овај речник, навестићу, као илустрацију, неколико одредница из слова Б и Д које сам ја урадио:

БЛЮДО с., стсл. *блюдо* (То х1), грч. *παροψίς, πίναξ*. Чува се и шири примену потискујући арх. *миса* и грцизам *падопсида* (*подопсида*).

Према *блюдо* у То: Мк 6.25 *хоцю да ми даси на блюдѣ оуѣкновеноу главоу ивана крѣтлаѣ* Мир Вук Рх Мп и др. (грч. *ἐπὶ πίνακι*; ВНЗ: хоћу да ми даш сад на кругу главу Јована Крститеља).

Према *миса* у То (М х 4): Мк 6.28 *и принесе главоу њего на блюдѣ* Вук Црк Рх Мп и др. (тако и З А С О) — *на мисѣ* Мир (грч. *ἐπὶ πίνακι*; ВНЗ: и донесе главу његову на кругу); Мт 14.8: *дажѣ ми оѣе здѣ на блюдѣ главоу иванна крѣтла* Хн Мир Вук Мп и др. (тако и З) — *на мисѣ* Рх (грч. *ἐπὶ πίνακι*; ВНЗ: дај ми, рече, овдје на кругу главу Јована Крститеља). Иста разночтенија су и у Мт 14.11, а у Лк 11.39 сва срп. јев. имају *блюдо*.

Према *падопсида* (*подопсида*) у То (х2): Мт 23.26 *очисти поѣжде влоуѣрѣниѣе стѣклѣнице и блюде* Хл Мир Вук Гилѣф Ром и др. — *подопсидѣ* Рх Мп (грч. у крит. апарату *της παροψιδος*; ВНЗ: очисти најпре изнутра чашу и здјелу). У Мт 23.25 сва срп. јев. имају *блюдо*.

Можда се код неких писара подразумева и вар. *блюда* ж. (отуда би могло бити у Мт 23.25–26 *стѣклѣнице и блюде* (м. *блюдоу*) у Хл и Хн).

Бос. јев. (осим К) боље чувају *миса* и *падопсида* (деформ.: *па-рапсыды* Х, *падопси* Д, *падопкиди* Ч, *фароспиди* Н). Особена је вар. *блоу-дѣва (*блоуѣве* х3 и *блоуѣви* К, *блоуѣве* х2 Ч).

Исп. *миса*, *падопсида*.

Или обраду глагола:

БЛАГОТВОРИТИ, стсл. *благотворити* (х3), грч. *ἀγαθοποιέω, εὖ ποιέω*. Јавља се и као иновација ум. *добросѣтворити* у То, а алтернира и са *добротворити*.

Према *благотворити* у То: Лк 6.33 *и аце блготворите блготворещимь вамь* Мир Вук Хил¹ Рх Мп и др., *блготворите творещимь* Гилѣф — *добротворите добро творещимь* Црк Хил² (грч. *ἀγαθοποιήτε τοὺς ἀγαθοποιῦντας*; ВНЗ: и ако чините добро онима који вама добро чине); Лк 6.35: *шваче любите врагы ваше и благотворите* Вук Црк Рх Мп и др. —

добро творите Мир (грч. ἀγαθολοιεῖτε; ВНЗ: али љубите непријатеље своје, и чините добро); Мк 14.7: и егда хоцете можете имъ блготворити Дш — добро створити Мир Вук Рх Мп и др. (тако и О) (грч. εὖ ποιῆσαι; ВНЗ: и кадгод хоћете можете им добро чинити).

У бос. јев. јављају се обе варијанте.

Исп. добросътворити, добротворити.

Да наведемо као илустрацију и један придев:

ДЛЪГЪ прид., стсл. длъгъ (х1), али се у неким срп. јев. јавља и ум. мзногъ, одн. у синтагми не по мзногъ у То, ум. које се јавља у неким срп. јев. по малѣ, по малоу.

Према длъгъ у То: Лк 18.4 и не хотѣаше на длъзѣ вѣмени Мир Вук Рх Мп и др. (грч. ἐπὶ χρόνον; ВНЗ: и не шѣдијаше за дуго).

Према мзногъ у То: Мк 14.70 и не въ длъзѣ паки стоѣшеи. глѣхъ петрови Рх Мп — не по многоу Вук, не по мнозѣ Гр Сл — по малѣ Црк Гиљф Ром Стањ Бд Шч и др., по малоу Дш (грч. μετὰ μικρόν; ВНЗ: и мало за тијем опет они што стајаху ондје рекоше Петру); Лк 22.58: и не на длъзѣ другѣ пристоупивъ рече Вук Гиљф Гр Сл — не по многоу Дш, не по мнозѣ Црк Ром Рх Мп и др. — по малѣ Рн (грч. καὶ μετὰ βραχὺ; ВНЗ: и мало за тијем видје га други и рече).

Бос. јев. се слажу са То, осим Ч у Мк 14.70, где има по малѣ.

Исп. малѣ, м(ъ)ногѣ.

Као што се из наведених примера види, одредница је дата у нормализованом лику, следи се поступак Ћ. Даничића, затим се дају граматички подаци, од тога су изузети глаголи, затим старословенски еквивалент, подаци о фреквенцији (узети из Јагићевог индекса к Маријинском јев.), некад тачни, некад приближни, затим нормализовани грчки еквивалент и на крају евентуалне филолошке напомене. Скраћеница *To* (тетра 0) означава хипотетичку прототетру, оличену у Маријинском јеванђељу, а тај тип тетре је најбоље сачуван у делу Рх и Мп (Т₁). То је тзв. заглавље одреднице. Иза тога следи обрада примарног значења. Означује се јеванђелиста и место (глава и стих), а затим се даје део стиха у којем се одређена реч налази (обично из јеванђеља које најбоље одражава старосрпско стање) и скраћенице јеванђеља у којима је посведочена лексема. Ако је свуда стање исто, онда се набрајају по два најстарија апракоса и две најстарије тетре, а скраћеницом *и др.* истиче се да наведено стање следе и други рукописи. Ако се одређена лексема појављује и секундарно, онда се она наводи посебно, у зависности од тога колико пута се појављује ум. других лексема из То. Ако постоје различитија, варијанте, одвајају се цртицом и наводи се извор иза наведеног различитија. Евентуално се указује и на поклапања са другим старословенским јеванђељима. Тамо где је значајно дају се и фонетске

и обличке варијанте и оне се одвајају зарезима. Иза тога се даје у градама прво грчки облик из грчког текста, а затим одговарајући превод из Вуковог Новог завјета (скр. ВНЗ). На крају се даје и стање из босанских јеванђеља, и то из Хваловог штампаног издања (Х), које садржи различитија из Никољског (Н), Дивошевог (Д), Копитаровог (К) и Чајничког (Ч), тамо где је то потребно. На крају одреднице упућује се на синониме. У главним цртама то је поступак у обради нашег јеванђељског речника српске редакције, који се у току рада може и модификовати.

Постављало се питање, а и сада се поставља, да ли треба радити један овакав речник? Разлога за и против има више. Може се приговорити и рећи да сврха овог и оваквог речника није јасна. Неки ће рећи да је то само дуплирање, тј. да се јеванђељска лексика већ налази у досадашњим старословенским речницима и да је стање из класичних старословенских јеванђеља само прилагођено на графијском и фонетском плану средини из које су рукописи, тј. српској редакцији. Да на лексичком плану нема значајнијих иновација и сл. Међутим, ако се мало завири у лексички фонд, видеће се да ту има и те како лексичких иновација. Оправданост израде и једног оваквог речника видим у следећем:

1. Њиме ће се показати колико је старословенска јеванђељска лексика еволуирала у периоду од краја XII до XVI века на српском терену у време стварања, јачања и врхунца процвата српске државе.

2. Овај ће речник имати и компаративни и диференцијални карактер. Тиме ће се показати све иновације у лексици, лексичка синонимија, прилагођавање средини, као и индивидуална решења преписивача, преводилаца и коректора.

3. Овакав ће речник показати лексичка варирања унутар саме српске редакције, лексичка слагања или варирања и према класичним старословенским текстовима.

4. Један овакав речник омогућио би упоређивања и са јеванђељском лексиком других редакција. На тај начин би се могао у будућности направити један општи речник јеванђељског текста свих редакција — што бих на овом месту то желео и да предложим. Тако би се, барем у маломе, могао реализовати давно предвиђени пројекат општег црквенословенског речника свих редакција израдом једног општег црквенословенског речника јеванђељских спискова свих редакција, а евентуално и целог Новог завета. Мислим да и за то има оправданих разлога.

Београд

Никола Родић